

ДЯДЕЧКО Людмила Петрівна,

доктор філологічних наук, професор кафедри східнослов'янської філології та інформаційно-прикладних студій Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; бульвар Шевченка, 14, м. Київ, 01033, Україна; тел.: +38(044)2392430; e-mail: eptonim@ukr.net; ORCID ID: 0000-0002-7638-7163.

ВАН Бінцзі,

аспірант кафедри східнослов'янської філології та інформаційно-прикладних студій Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (у 2020–2023 рр.); бульвар Шевченка, 14, м. Київ, 01033, Україна; тел.: +38 0637529500; e-mail: wangbj2013@foxmail.com; ORCID: 0000-0003-3981-4098.

ОБРАЗНІСТЬ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ БУКВЕНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ ТА ПЕРЕКЛАДОЗНАВЧОМУ АСПЕКТАХ

Анотація. *Метою* цього дослідження є зіставний аналіз вихідної та отриманої в результаті взаємоперекладу й перекладу на китайську мову образної основи східнослов'янських фразеологізмів з компонентами — назвами літер. *Об'єкт* аналізу — використані в українських, російських і білоруських творах, наявних в національних текстових корпусах, буквені усталені звороти та їх іншосхіднослов'янські та китайські еквіваленти. *Предмет* дослідження — перекладацькі стратегії щодо образності фразеологізмів у перекладах генетично спорідненими й культурно-історично наближеними мовами, з одного боку, а з іншого — генетично й культурно віддаленими. У студії в межах лінгвокультурологічного й перекладознавчого підходів використані як загальнонаукові *методи*, так і суто лінгвістичні: аналіз, синтез, описовий, порівняльний та зіставний методи, методи словникових дефініцій, перекладацького аналізу й опитування. *Галузь застосування* проведеного дослідження полягає у можливостях використання його результатів у подальших наукових розвідках у лінгвокультурології, теорії та практики перекладу, включно з машинним, корпусній лінгвістиці, лексикографії, теорії метафори. *Результатом* зіставного аналізу взаємоперекладів культурно зумовлених східнослов'янських буквених фразеологізмів і перекладів цих одиниць китайською є *висновки*. 1) про можливість до-

слівного перекладу без втрати образності вислову аналізованої групи з однієї східнослов'янської мови на іншу за відсутності прямого еквівалента; 2) про обмеженість використання письмово-графічного коду в перекладах китайською навіть тих буквених фразеологізмів, до складу яких входить гіперонім БУКВА; 3) про необхідність перемикавання на інший (найчастіше соматичний) код у перекладах китайською одиниць з ім'ям конкретної літери; 4) про доцільність у деяких випадках відтворення графічного зображення літери в китайському тексті.

Ключові слова: східнослов'янські мови, китайська мова, фразеологізм, система письма, метафора, лінгвокультурологія, перекладознавство, міжкультурна комунікація, літера.

Постановка проблеми. У сучасних умовах, коли міжкультурна комунікація набула глобальних масштабів, коли з'явилася перспектива більш або менш адекватного використання машинного перекладу, який стимулював пошуки науковцями меж ефективності його використання, особливо в області художнього перекладу, коли сама теорія перекладу перейшла на новий етап свого розвитку, традиційна проблема перекладу того, що нібито неможливо перекласти взагалі, зокрема ідіом, не втрачає актуальності. Поглиблене вивчення формування фразеологічних корпусів національних мов і створення фразеологічних словників усіх слов'янських мов, а також, зокрема, етимологічних словників української, російської та білоруської фразеології, показало: в цих корпусах, крім спільних питомих стійких зворотів, значно більше, ніж це передбачалося раніше, інтернаціоналізмів, що спрощує пошуки еквівалентів. Сприяють цьому й типологічні збіги, які виникають серед національно своєрідних фразеологізмів через схожість умов життєдіяльності народів, взаємодії їхніх культур, спільних історичних подій, що, звісно, не відмінює вагому частку самобутніх одиниць у фразеологічному корпусі певної мови. Аналіз таких стійких зворотів активізувався зі становленням лінгвокультурології, яка зосередила свою увагу на національно забарвлених культурно значимих концептах у складі фразеологізмів, зокрема так званих буквених, які на матеріалі східнослов'янських мов у зіставленні з даними китайського мовознавства в лінгвокультурологічному аспекті описувалися частково (лише звороти з архаїчним кириличним компонентом; див.: [6]), а в перекладознавчому ще не вивчалися зовсім, хоча соціальний запит на дослідження такого спрямування існує завдяки інтенсифікації слов'янсько-китайських міжмовних контактів.

Зв'язок із попередніми та суміжними напрямками. Опрацювання пропонованої проблеми здійснюється на перетині фразеології, лінгвокультурології та теорії і практики перекладу, досягнення яких відомі й описані неодноразово. Серед нових фразеографічних видань, виконаних у руслі лінгвокультурології та націлених на міжкультурну комунікацію, привертає увагу словник Н. Г. Ареф'євої [1], де на прикладі двох східнослов'янських мов доведена своєрідність кожної з них, яка виявляється у співвіднесенні (не тотожності!) таких культурних символів, як рос. *берёза* — укр. *калина*, *блины* — *галушки* та ін.

Зрозуміло, чому для виявлення специфіки тої чи тої національної мови, вчені надають перевагу порівняльно-зіставному аналізу, звертаючись до іменників — компонентів стійких зворотів — позначень побутових, соціальних та ін. реалій, що виразно виокремлюють особливості кожної з досліджуваних мовних картин світу; див. статті такої тематики лише за останні два роки [4; 7; 11; 12] — список може бути продовжений. У сучасній науковій літературі до традиційних фразеологічних компонентів, що вивчають у мовознавстві, на кшталт зоонімів, фітонімів, соматизмів, колоративів, нумеративів, додалися ще назви букв. У складі української фразеології вони досліджувалися в роботі [9], німецької — [8]. Активніше вивчалися російські стійкі звороти з буквеним компонентом (див. останні огляди відповідних публікацій у статтях [2, с. 56; 5, с. 48–49]). У першій із цих праць розкрито механізм утворення азбучних фразеологізмів на основі метафори, у другій — на основі також інших тропів. У навчальному словнику [6] уперше на матеріалі всіх трьох східнослов'янських мов були описані фразеологізми, до складу яких увійшли назви букв архаїчної кирилиці, а також їхні китайські еквіваленти, представлені в перекладній лексикографії та художній літературі. Виявлені під час укладання словника факти і спостереження стимулювали цю розвідку.

Формулювання завдань. Метою цього дослідження є зіставний аналіз вихідної образної основи та отриманої в результаті перекладу буквених фразеологізмів з однієї східнослов'янської мови на іншу (зокрема, й машинного перекладу за допомогою програм DeepL Translate та Google Перекладач — далі DT і GP) та/або на китайську мову. Об'єктом аналізу стали використані в українських і російських творах, наявних у національних текстових корпусах або Інтернеті, усталені звороти з компонентом *буква* та його гіпонімами, а також їх переклади іншими східнослов'янськими мовами (білоруською — за допомогою перекладачів онлайн) і китайською¹. Предмет дослідження — межі збереження/трансформації вихідного образу фразеологізмів визначеної групи у процесі перекладу на генетично споріднені та історично й культурно наближені мови, з одного боку, а з другого — на генетично й культурно віддалені.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що однією з яскравих і визначальних ознак усталених зворотів є їх неперекладність на інші мови, яку перекладачі, за родом своєї діяльності, повинні долати.

¹ Вихідні дані перекладів, відсутніх у національних текстових корпусах та/або Інтернеті, наводяться у виносках.

Болгарські вчені С. Влахов і С. Флорін запропонували шляхи розв'язання задачі фразеологічної «неперекладності» на основі співвідношення між фразеологічною одиницею (далі — ФО) у вихідній мові (ВМ) та ФО в цільовій мові, на яку перекладають (ПМ): 1) $\text{ФО ВМ} = \text{ФО ПМ}$ (переклад за допомогою еквівалента); 2) $\text{ФО ВМ} \approx \text{ФО ПМ}$ (за відсутності повного еквівалента використовується аналог); 3) $\text{ФО ВМ} \neq \text{ФО ПМ}$ (коли ФО не має ні еквівалентів, ні аналогів, переклад здійснюється іншими — нефразеологічними — засобами) [3, с. 183].

Усі різновиди перекладацьких стратегій, що базуються на цих співвідношеннях, представлені у взаємоперекладах східнослов'янськими мовами, що, завдяки походженню й особливостям розвитку, мають спільний фонд як у питомій фразеології, так і в запозиченій із різних, насамперед західноєвропейських, мов. Не дивно тому, що в східнослов'янських мовах функціонують повні еквіваленти усталених зворотів з компонентами — гіперонімом на позначення графічних символів алфавітів та з іменами букв власних та іноземних азбук: блр. *ад А да Я* — рос. *от А до Я* — укр. *від А до Я*; *ад А да Z* — *от А до Z* — *від А до Z*; *ад альфи да омеги* — *от альфы до омеги* — *від альфи до омеги*; *начынаць з азоў* — *начинать с азоз* — *починати з азів*; *прэпісаць іжыцу* — *прописать ижицу* — *прописати іжицу*; *літара ў літару* — *буква в букву* — *буква в букву* / *літера в літеру*; з *вялікай літары* — з *большой буквы* — з *великої літери* / *букви* та ін. Такі еквіваленти послідовно відтворюються у перекладах, пор. фразеологічні кальки з грецької в українському й російському оригінальних текстах та їх переклади: *Людина — що б там не викоювалось, — вона, зрештою, універсум... Альфа і омега всього* (О. Гончар. Циклон). — *Человек, что бы там ни творилось, он, в конце концов, универсум... Альфа и омега всего*¹; *«Энергетика, — сказал строитель, — это основа основ, альфа и омега народной жизни»* (К. Паустовский. Рождение моря). — *«Энергетика, — сказал будивельник, — це основа основ, альфа і омега народного життя»*. Такий же — еквівалентний принцип — застосовують в ГП білоруською: *Чалавек — што б там ні адбывалася — гэта ўсё ж такі сусвет... Альфа і амега ўсяго; «Энергетыка, — сказаў будаўнік, — гэта аснова асноў, альфа і амега народнага жыцця»*.

Серед тих алфавітних фразеологізмів, які не збігаються в східнослов'янських лінгвокультурах, багато одиниць із компонентами — буквеними іменами, запозиченими зі старослов'янської мови через посередництво церковнослов'янської. Як свідчать матеріали словника [6], такі фразеологізми відрізняються і кількісно, і за складом, і за функціонуванням. Їх найбільше у російській мові (62 ФО), удвічі менше в українській (31 ФО) і зовсім мало в білоруській, тобто є значний шанс віднайти українсько-російські відповідники, загальний фонд яких складає 29 зворотів, що особливо важливо, коли маємо справу з архаїчним, мало вживаним усталеним зворотом.

Важко однозначно відповісти, чим керувались перекладачі, коли, звертаючись до російської класики, добирали до фразеологізму *аза в глаза не знают / не видит* аналог *ні бе, ні ме (не знати)*. Можливо, їх привабляло те, що цей український зворот є більш функціонально активним й емоційно-експресивно зарядженим, ніж той, який має в своєму складі назву букви *аз*: *...как вести счёты да расчёты да управляют именем, я аза в глаза не знаю — ... як вести рахунки та розрахунки, та управляти маєтком, в цьому я ні бе, ні ме* (О. Островський. Без вини винні. Пер. О. Новицький)²; *Сперва надо азбуке выучиться и потом уже взяться за книгу, а мы ещё аза в глаза не видели. — Спершу треба абетку вивчити, а тоді вже й до книжки братися, а ми ще ні бе, ні ме* (І. Тургенєв. Батьки і діти)³. Проте знаходимо й переклади тургенєвського роману з точним відповідником: *Спершу треба абетку вивчити і потім уже братися до книжки, а ми ще аза в очі не бачили*. Цей переклад супроводжувався зауваженням: «Аз — назва першої літери старої російської абетки. «Аза в очі не бачили» — тут у значенні: не пройшли ще основи науки»⁴, — що почасти свідчить про непоширеність звороту. Цей же уривок в іншому виданні не коментується⁵, що відповідає перекладацькій стратегії, яка є типовою щодо буквених стійких зворотів, бо спирається на спільну частину когнітивної бази носіїв східнослов'янських мов.

У цьому плані доречним видається порівняння перекладів, виконаних людиною самостійно та з допомогою комп'ютерних програм. Яскравий образ, побудований в ідіомі *писати мислите* 'жартівливе позначення ходи зігзагами (зазвичай про п'яного)' на основі форми літери М, яка в старовинній абетці називалася *мислите*, митці художнього перекладу, безумовно, зберігають у російських перекладах, див.: *...Напали з хмелю перелози, / Опухли очі, як в сови, / І весь обдужся, як барило, / Було на світі все немило, / Мислите по землі писав* (І. Котляревський. Енеїда). — *...Эней, с похмелья цепеня, / Глаза таращил, как сова. / Ему постыло всё на свете. / Он по земле писал мыслете, / Как бочка винная разбух*⁶; *... вона схопилася за його руку, і вони пішли вперед; ніп, поспішаючи за ними, писав мислите і щось розмовляв сам з собою* (П. Мирний. Повія). — *...попадья схватила*

¹ Гончар О. Циклон / авториз. пер. с укр. И. Карабутенко и И. Новосельцевой. Москва : Сов. писатель, 1971. Ч. 1. С. 288.

² Островський О. М. П'єси [пер. з рос.]. Київ : Дніпро, 1973. С. 226.

³ Тургенєв І. С. Батьки і діти / переклала Є. Сенік. Харків : «Космос», 1929. С. 28.

⁴ Тургенєв І. С. Батьки і діти. Харків : Худ. літ-ра, 1935. С. 34.

⁵ Тургенєв І. С. Записки мисливця. Батьки і діти. Київ : Державне вид-во художньої літератури, 1949. С. 314.

⁶ Котляревський І. П. Енеїда / пер. с укр. В. Потаповой. Москва ; Ленинград : Сов. писатель, 1964. С. 83.

его под руку, и они пошли вперед; поп, пытаясь догнать их, писал мыслете и что-то бормотал себе под нос (переклад О. Єгорової).

А в зворотному машинному перекладі (DT), що симптоматично, архаїзм **мыслете** не розпізнається, тож замість **мыслете** наводиться транслітероване слово: ...*nip*, намагаючись наздогнати їх, писав **мыслете** і щось бурмотів собі під ніс. Це призводить до руйнації фразеологізму. Аналогічне спостерігаємо у машинних перекладах білоруською мовою, в якій відповідний фразеологізм словниками не реєструється, з тією різницею, що в першому перекладі — з української — до архаїзму добирається слово з синонімічним коренем, а в другому — з російської — однокореневе: ... *святар, спяшаючыся за імі, запісваў свае думкі і размаўляў сам з сабою*; ... *поп, стараючыся іх дагнаць, пісаў мысле і нешта мармытаў сабе пад нос* (ГП). Очевидно, що в базах електронних перекладачів не закладені ані застаріле слово, ані ідіома з ним і що професіонали не припускаються таких недоглядів, але серед тих, хто недостатньо знає мову, на яку перекладає, буквально прочитання фразеологізму є типовою помилкою.

Дослівний переклад фразеологізмів із буквеним компонентом, коли в мові відсутній прямий еквівалент, стає ледве не правилом: закладений початковий образ фразеологізму зрозумілий носіям мови-реципієнта завдяки знайомству з іменами літер старовинної слов'янської абетки — спільного джерела сучасної білоруської, російської та української писемності.

Це підтверджує проведене опитування, учасниками якого були студенти-філологи¹, що вивчали старослов'янську мову, тому знали початок кирило-мефодіївської азбуки. Із дванадцяти інтерв'ююваних на питання, чи знайомі вони з українським фразеологізмом *аз, буки, віди* та з російським *аз, буки, веди*, дев'ятеро дали негативну відповідь, двоє — позитивну, в одній анкеті зазначалося знайомство лише з російським усталеним зворотом. Заради об'єктивності зауважимо, що зворот був включений в українську частину словника [6, с. 8] певною мірою умовно, бо зафіксований лише в контекстах цитатного типу, наприклад: ...*Іван Федорович сходить до дяка і договориш за два мішки пшениці вивчити з Кириликом граматику. У понеділок Кирилик уже викрикував на всю хату аз, буки, віди... аз, буки, віди...* (П. Мирний. Рід). Російський зворот, що складається з назв перших трьох літер старовинної кирилиці, набув рис усталеності, але віднести його до загальноновідомих фразеологізмів навряд чи можна: він має книжну стилістичну забарвленість і реєструється переважно в поетичних контекстах. На цьому фоні ще більш показовими стали відповіді на питання, що означають (можуть означати) вислови *аз, буки, віди* та *аз, буки, веди*. Одинадцять інтерв'ююваних витлумачили їх, у цілому, правильно. Більшість учасників (десятеро) дали визначення переносного метафоричного значення російського звороту та його українського еквівалента, зокрема, у такій формі: «перші літери старослов'янської абетки, початковий рівень знань», «елементарні основи науки, перші кроки в навчанні», «базові знання, ази чогось, основа знання», «знати ази, елементарні знання», «знати основи чогось»; один учасник — синекодотичного значення: «щось пов'язане з алфавітом (а, б, в)» (пор. з дефініцією 'російська або старовинна слов'янська азбука (іноді в протиставленні іншим система письма)' у словнику [6, с. 8]). І лише в одній анкеті під знаком питання було написано таке: «Я букви відаю (знаю)», — тобто архаїчні буквені імена були передані сучасними засобами української мови, що розкривало етимологічне, а не актуальне значення звороту.

Отже, зрозуміло, чому російський фразеологізм *ходить глаголом* 'ходити, зігнувшись так, що стати схожим на літеру Г', відсутній в українській мові, у репліці з драми О. Островського «Безприданниця» *Пополом перегнуло набок, совсем улом; так глаголом и ходит...* усі три перекладачі передають однаково — дослівно, зберігаючи таким чином стиль мовлення персонажа й образність висловлення та створюючи оказіональний для української мови зворот: *Поперек перегнуло набік, зовсім скрутило; так глаголом і ходить...; Пополовині перегнуло набік, зовсім кутом; так глаголом і ходить...; Навпіл перегнуло набік, зовсім під кут; так глаголом і ходить*². (Пор.: у базі DT це фразеологічне сполучення є: *Навпіл перегнуло набік, зовсім кутом; так глаголом і ходить...*, — а в ГП його немає, тому створюється безглузде висловлювання, зумовлене наявністю в російській мові омоніма — назви частини мови: блр. *Напалову перагнула набок, зусім кутом; так дзеяслоўем і ходзіць*; укр. *Навпіл перегнуло набік, зовсім кутом; так дібсловом і ходить*.)

Багато прикладів дослівного перекладу знаходимо, коли маємо справу з фразеологізмами з гіперонімом *буква*, щоправда вкрай недостатньо висвітленими у східнослов'янській лексикографії. Так, не зафіксований словниками, хоча відомий, згідно з даними текстових корпусів, у російській літературі починаючи з середини XVIII століття та представлений у більше, ніж 20 фразовживаннях, зворот *ни одной буквы* 'зовсім нічого (з написаного, сказаного і под.)' перекладено буквально. Див. уривок з «Тараса Бульби» М. Гоголя та його переклади — людський українською та машинні українською і білоруською мовами: *Здесь были все бурсаки ... которые не вынесли из школы ни одной буквы...* —

¹ Участь студентів в опитуванні була анонімною й добровільною. Усі перед виконанням завдання були попереджені, що результати експерименту будуть оприлюднені в науковій публікації.

² Див. відповідно: Островський О. М. П'єси [пер. з рос.]. Київ : Дніпро, 1973. С. 169 <П'єсу «Безприданниця» переклала Н. Андріанова-Гордієнко. — Л. Д.>; Островський О. М. Вибрані п'єси [пер. з рос.]. Київ : Держ. літ. вид-во, 1936. С. 311; Островський О. М. Безприданниця [пер. з рос. Ів. Сенченка]. Київ : Мистецтво, 1946. С. 56.

Тут були всі бурсаки, які ... не винесли зі школи жодної літери... (переклад В. Шкляра; такий самий — *жодної літери* — у ДТ); Тут були йсе бурсакі ... якія не винесли са школы ніводнай літары... (ГП). Відповідники в українській та білоруській мовах важко назвати усталеними зворотами, тому що вдалося знайти лише поодинокі випадки їх використання: *Ми викопали вже цілі гори скіфського золота, але ніде жодного слова, жодної літери. Безмовний, загадковий народ* (П. Загребельний. Печеніги); *...аўтар вырашый не выпраўляць ніводнай літары: гісторыя ёсць гісторыя.* (Вясна, 24.12.2014). Принциповою є семантична відповідність перекладних словосполучень, граматично оформлених за власними законами мов-реципієнтів, яка не порушує образності російської фразеологічної єдності.

Те саме спостерігаємо у перекладах іншого російського фразеологізму — *буква в букву*, зафіксованого в більш, ніж 50 контекстах: *Кузьма Кузьмич ... начал обряд — быстро, весело, то бормоча скороговоркой, то гудя за дьякона, то подпевая, но всё — честь честью, слово в слово, буква в букву... — Кузьма Кузьмич ... почав вінчання — швидко, весело, то бурмочучи скороговоркою, то гудучи за диякона, то підспівуючи, але все — честь-по-чесці, слово в слово, буква в букву...¹; Кузьма Кузьмич ... начаў абрад — хутка, весела, то мармычучы скороговоркай, то гудучы за дьякана, то падпяваючы, але ўсё — гонар гонарам, слова ў слова, літара ў літару... (ГП). Різниця лише в тому, що в другому випадку в українському перекладі в якості гіпероніма використаний синонім — спільнослов'янське слово², а не латинське. (Пор.: в єдиному оригінальному українському контексті, який удалося виявити в Інтернеті, бачимо лексико-граматичний варіант аналізованого звороту саме з запозиченим словом: *Збігалось все — літера до літери, колір до кольору* (Л. Баграт. Зло. 2002). У білоруській мові синонімія відсутня, отже, в перекладах закономірно виступає латинізм).*

Пошуки способів подолання безеквівалентності ускладнюються, коли стійкий зворот є насправді унікальним або пов'язаним із реаліями, що різко контрастують із наявними в культурі носіїв мови-реципієнта (див. одну з останніх праць про людський та машинний переклад культурно навантажених слів: [10]). Саме така проблема постає перед перекладачами, якщо вони намагаються зберегти образність фразеологізмів з буквеним компонентом на китайському ґрунті, коли стикаються дві принципово різні системи письма.

Труднощі заповнення етнолінгвістичних лакун очевидні під час перекладу навіть тих східнослов'янських буквених усталених зворотів китайською мовою, що мають у своєму складі компонент-гіперонім: БУКВА є запозиченим концептом у китайській лінгвокультурі, не відображеним у її традиційному лексиконі. Цим пояснюється, що більшість стійких зворотів у перекладах східнослов'янських художніх творів передаються китайськими фразеологічними аналогами, а також нефразеологічними засобами.

Поняття букви об'єднує в собі всі елементи абетки, вона є мінімальною одиницею графічної системи української та російської мов, як і інших мов, де використовують алфавітне письмо. Мінімальною письмовою одиницею в китайській мові, як відомо, виступає ієрогліф (цзи), тому для збереження образності фразеологізму, у структурі яких наявна лексема *буква*, у китайському перекладі використовується зворот зі словом 字 (цзи / ієрогліф). Так, стійке словосполучення *буква в букву* зі значенням 'дуже точно, нічого не змінюючи (читати, розповідати й под.)' в одному випадку перекладається китайською за допомогою фразеологічного аналога 一字不差 (букв. 'немає жодного неправильного ієрогліфа'), де підкреслюється думка про те, що в тексті немає жодних порушень, помилок (пор.: у російському мовленні роблять акцент на точності відтворення): *Друг мой, я хотел только тебя рассмешить, но, клянусь, это настоящая иезуитская казуистика, и, клянусь, всё это случилось буква в букву, как я изложил тебе* (Ф. Достоевский. Братья Карамазовы). — *我的朋友，我不过想逗您一乐罢了，但是我敢发誓，这是地地道道的耶稣会狡辩，我还敢起誓，毫无虚言，这事一字不差就是这样发生的，就像我对您说的那样*³. У другому випадку — в перекладі наведеного раніше уривка з роману О. М. Толстого «Хмурий ранок» — ФО *буква в букву* передана іншим фразеологізмом 逐字逐句 (букв. 'ієрогліф за ієрогліфом, фраза за фразою'), який підкреслює послідовний характер письма: *柯士玛·柯士密奇满意地哼了一哼，搓搓那冻得冰冷的手，开始举行仪式，他急急忙忙、高高兴兴地念着，一会儿利落地嘟囔，一会儿营营地模仿辅祭，一会儿吟唱，可是一切都很合适，逐字逐句都跟规定的一样*⁴.

Це ж китайське слово 字 використовують перекладачі, коли звертаються до відтворення стійких зворотів нефразеологічними засобами, наприклад: *Ты забывал, что убеждения сами по себе ничто, мёртвая буква...* (А. Чехов. Дядя Ваня). — *你从来没有记住，光有主张没有用，那只是些死字眼* (переклад Цзяо Цзюйїня)⁵. Словосполучення *мертва буква* та його відповідники в інших мовах,

¹ Толстой О. Ходіння по муках. Кн. 3-тя. Хмурий ранок [пер. С. Ковганюка.] Київ : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1955. С. 107.

² В машинному перекладі так само: *...але все — честь честью, слово в слово, буква в букву, як годиться* (ДТ).

³ Zang Z. L. «卡拉马佐夫兄弟» [The Brothers Karamazov]. Written by Fyodor Dostoevsky; translated by Zang Zhonglun. Shijiazhuang : Hebei Education Press, 2009. P. 1000.

⁴ Zhu W. «苦难的历程» [The Road to Calvary]. Written by A. Tolstoy; translated by Zhu Wen. Nanjing : Yilin Publishing House, 1997. P. 899.

⁵ 契诃夫. 櫻桃園: 契诃夫戏剧选. 焦菊隐译. 南昌: 江西教育出版社, 2016. 435 页.

носії яких сповідують християнство, є відомим фразеологізмом біблійного походження (див.: «...буква вбиває, а дух оживляє», — Друге послання Павла до Коринтян, 3 : 6). Для китайського читача 死字眼 (букв. ‘мертвий ієрогліф’) — це просто метафоричний вислів, який, проте, максимально наближений до вихідного образу.

Якщо під час перекладу фразеологізмів з компонентом *буква / літера* вдається зберегти образність у межах графічного коду, то маємо, зазвичай, іншу ситуацію, коли вони включають гіпоніми — найменування конкретних букв різних алфавітів. Згадаймо наведений раніше уривок з роману О. Гончара «Циклон», де використано зворот із назвами першої та останньої літери грецької азбуки *альфа і омега*. Для передачі смислу ‘основа; те, на чому щось ґрунтується’ китайський перекладач звертається до флористичного коду: 人, 不管世界上发生了什么, 人归根结底是一个宇宙 是一切的根本¹, — де *根本* — букв. ‘корінь і стовбур дерева’.

Найчастішим компонентом — іменем літери в російській фразеології виступає слово *аз*, з якого починається старо-церковнослов’янський, а потім і старовинний російський алфавіт. Природним тому є переносне значення імені першої літери — ‘основа, початок чогось’. Це значення представлено у звороті *начинать с азов* — ‘починати з самого початку, з найпростішого’. Китайською мовою його перекладено за допомогою аналога 从头开始 (букв. ‘почати з голови’), отже, письмово-графічний код змінюється на соматичний: *Завтра, конечно, начнём с азов, с продуманной постепенности, но сейчас ты спишь...* (В. Набоков. Волшебник). — 明天我们当然要精心安排, 从头开始, 不过此刻你已经睡着了².

Семі ‘початок’ актуалізують і у ФО *от аза до ижицы* та в її сучасних синонімах *від / от А до Я* та *від / от А до Z*. Ці звороти побудовані за моделлю грецького стійкого словосполучення, українська та російська кальки якого *від / от альфи / альфы до омеги*. Жорсткий порядок букв в абетці зумовив використання всіх цих одиниць для актуалізації концептів ПОЧАТОК і КІНЕЦЬ. Китайські фразеологізми зі значенням ‘від початку до кінця’ містять у собі або слова, що називають самі ці поняття 始 (початок) і 终 (кінець), або образи 头 (голова) і 尾 (хвіст): 从始至终 (від початку до кінця) і 从头至尾 (букв. ‘з голови до хвоста’). У другому випадку, як і в перекладі звороту *начинать с азов*, буквенний код замінюється в китайській мові соматичним: *Будем же доказывать свою правоту так, чтобы в ответ нам содрогалась вся цепь причин и следствий от альфы до омеги, научимся носить «легче и вольнее подвижные оковы бытия»* (О. Мандельштам. Утро акмеизма). — 我们将这样证实自己的正确, 好让整个因果链从头至尾震抖着回答我们, 我们将学会“更轻松更自如地穿戴存在的活动镣铐”³.

У літературі знаходимо три варіанти перекладу звороту *аза в глаза не видит / не знает / не понимает*. У російсько-китайських словниках один варіант базується на описі значення фразеологізму: 什么也不懂 — букв. ‘нічого не розуміти’; другий — на аналоговому перекладі. В останньому випадку наводиться китайський фразеологізм 一窍不通 — букв. ‘у жоден отвір не проникає’. Деякі носії китайської мови вважають, що в цьому вислові йдеться про серцевий отвір, який відображає давнє повір’я про те, що від будови серця залежить ясність або сплутаність розуму людини. Тобто метафоричний образ створено на основі переосмислення соматизма. Більш влучним вважаємо варіант, що запропонував перекладач тургеневського роману «Батьки і діти» Ген Цзічжі, зберігши образність на рівні графічного коду: *Сперва надо азбуке выучиться и потом уже взяться за книгу, а мы ещё аза в глаза не видели*. — 起初应该学起字母来, 然后才能看书, 但是我们还是个‘目不识丁’的人⁴. Це єдиний приклад, коли російське ім’я конкретної літери як складник ідіому було співвіднесене з ієрогліфом — компонентом китайського фразеологізму 目不识丁 — букв. ‘очі не розпізнають ієрогліфа 丁’. Цей ієрогліф символізує, як і буква *аз*, початкове, найпростіше знання. Обидва фразеологізми виконують однакові стилістичні та семантичні функції. Як у російській мовній картині світу людину, що не знає навіть букви, з якої починається абетка, вважають неосвіченою, так і в китайській: той, хто не знає навіть найпростішого ієрогліфа, — неграмотний.

Якщо в оригінальних текстах трапляються звороти з найменуваннями інших літер (а такі звороти, виражаючи емоцію, оцінку, зазвичай умотивовані зоровим образом), то вдаються, як правило, до нефразеологічних засобів передавання смислу, тобто до буквального або описового перекладу. Наприклад, перекладач п’єси О. Островського «Безприданниця» використаний в ній зворот *ходитъ глаголом*, що містить архаїчне ім’я букви *гз*, представив її графічно у вислові 像字母Г那样 — букв. ‘як літерою Г ходити’, зберігши тим самим образність, зрозумілу китайським читачам.

Крім того, аналіз китайських перекладів фразеологізмів з іменами конкретних букв, виявив не зазначений С. Влаховим і С. Флорінім спосіб перекладу, а саме — комбінований. Цей спосіб по-

¹ Zheng W. Y, Zhu Y. S. 《飓风》[Cyclone]. Written by O. Gonchar; translated by Zheng Wenye and Zhu Yisen. Hefei : Anhui peoples Publishing House, 1982. P. 171.

² Jin S. Y. 《魔法师》[The Enchanter]. Written by V. Nabokov; translated by Jin Shaoyu. Shanghai : Shanghai Translation Publishing House, 2022. P. 68.

³ Liu W. F. 《时代的喧嚣——曼德里施塔姆文集》[The Noise of Time: The Prose of Osip Mandelstam]. Written by Osip Mandelstam; translated by Liu Wenfei. Kunming : Yunnan People's Publishing House, 1998. P. 148.

⁴ Geng J. Z. 《父与子》[Fathers and Sons]. Written by Ivan Turgenev; translated by Geng Jizhi. Beijing : SDX Joint Publishing, 2019. P. 26.

лягає в поділі семантики вихідної ідіоми на частини: одна з них передається словом, а інша — фразеологізмом. По суті, це ускладнений різновид описового способу перекладу, що дає змогу зберегти образну спрямованість хоча й не вихідному усталеному звороту, але тексту загалом. Так, для носіїв російської мови очевидно, що значення ‘йти зигзагами, ламаною лінією, що нагадує літеру М’ у звороті *писать мыслете* безпосередньо пов’язане зі станом людини, яка погано володіє своїм тілом через велику кількість випитого алкоголю, чого не можна сказати про носіїв китайської мови. У китайському фразеологічному фонді є одиниця, що передає ідею хиткого руху: 东倒西歪 (букв. ‘іноді повалитися на схід, іноді повалитися на захід’), однак вона відображає лише частину змісту російського сталого вислову, тому перекладач додає лексему 喝 ‘напитися, пити’, яка пояснює причину незвичайної ходи: *Смотрите, смотрите: на ногах не держится. Эдакое мыслете он всякий день пишет* (Н. Гоголь. *Женитьба*). — 您瞧, 您瞧, 他站都站不稳啦, 他整天喝得东倒西歪的¹. Аналогічно, фразеологізм *смотреть фертот*, перша частина якого перекладена дієсловом 看 (дивитися), а друга — стійким зворотом 自命不凡 (‘сам вважає себе незвичайним’), формуючи, в цілому, значення ‘дивитися з надмірною зарозумілістю’: *Теперь мы с такою капральскою самоуверенностью, такими фельдфебелями цивилизации стоим над народом, что любо-дорого посмотреть: руки в боки, взгляд с задором, смотрим фертот, — смотрим да только поплёвываем...* (Ф. Достоевский. *Зимние заметки о летних впечатлениях*). — 现在, 我们怀着军曹的自信, 一副文明看守的态度, 高踞老百姓之上, 看起来煞是威武: 双手叉腰, 目光傲慢, 自命不凡地看着; 一边看着, 一边吐着唾沫星子说...²

Висновки. Фразеологізми з буквеним компонентом утворюють у східнослов’янських мовах специфічну групу, до складу одиниць якої входять гіперонім і назви кириличних, включно з архаїчними, латиничних та грецьких літер. Особливість цієї групи пов’язана з тим, що носії української, російської та білоруської мов спиралися на одне джерело, утворюючи власні абетки, та знайомі з іншими алфавітами завдяки християнству, яке вони переважно сповідують. Жорстко закріплені графічні образи літер і наявність концепту БУКВА в їхній лінгвокогнітивній базі стали передумовою дослівного взаємоперекладу фразеологізмів із буквеним компонентом навіть за відсутності прямого еквівалента в якійсь східнослов’янській мові-реципієнті без утрати образності вислову, який, проте, не має ознак усталеності, а видається контекстуальною метафорою.

Принципова розбіжність письмових систем у східнослов’янських і китайській мовах призвела в перекладі буквених фразеологізмів до нерідкого перемикання на інший (здебільшого соматичний) код, що дає змогу зберегти образність як одну з найважливіших рис художнього тексту. Оригінальним видається прийом, коли умотивований зоровим образом фразеологізм передають у китайському тексті відтворенням графічного зображення літери.

Отже, така властивість фразеологізмів, як неперекладність іншими мовами, яку спочатку вчені розглядали як обов’язкову, є відносною, принаймні в групі східнослов’янських буквених стійких зворотів. Утвердженню цього положення повинно сприяти подальше покращення стану лексикографії та створення перекладацьких машинних баз.

Література

1. Арефьева Н. Г. Российско-украинский фразеологичный словарь культурных символов. Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2018. 120 с.
2. Ван Бинци. Метафорические модели образования фразеологических единиц с буквенными компонентами. *Мова : науково-теор. часопис з мовознавства*. 2022. № 38. С. 55–63.
3. Влахов С., Флорин С. Непереваемое в переводе. Москва : Международные отношения, 1980. 342 с.
4. Даниленко Ю. Фразеологізми із числовим компонентом *сто* в українській і китайській мовах. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Філологія*. 2023. Вип. 93. С. 64–69.
5. Дядечко Л. П., Ван Бінци. Лінгвокреативні техніки утворення російських фразеологізмів з буквеним компонентом. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія*. 2023. № 63. С. 48–52.
6. Дядечко Л. П., Ван Бінци. Багатомовний навчальний словник фразеологізмів з архаїчним кириличним компонентом. Київ : Навчально-науковий інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка, 2024. 57 с.
7. Зимомря І. Англійська та українська зоофраземна номінація. *Науковий вісник Ужгородського університету. Філологія*. 2023. Вип. 2 (50). С. 187–193.
8. Пересада Є. І. Актуалізація літер латиниці у складі усталених виразів німецької мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія*. 2023. № 62. Т. 1. С. 113–117.
9. Соболев Л. Назви літер у складі паремій української мови : семантика й прагматика. *Волинська філологічна : текст і контекст*. 2012. Вип. 14. С. 225–235.
10. Степанов Є. М., Ван Ч. Стратегії перекладу з китайської мови культурно навантаженої інформації в умовах використання штучного інтелекту (на матеріалі перекладу роману Юй Хуа «Жити» / «活着»). *Мова : науково-теор. часопис з мовознавства*. 2024. № 42. С. 21–28.

¹ Liu F. Q. 《果戈理全集（第5卷戏剧作品）》[The Complete Works of Gogol (Vol. 5 : Dramatic Works)]. Written by Nikolai Gogol; translated by Liu Fengqi. Shijiazhuang : Hebei Education Press, 2002. P. 163.

² Liu F. Q. 《费·陀思妥耶夫斯基全集·冬天记的夏天印象》[The Complete Works of Fyodor Dostoyevsky: Winter Notes on Summer Impressions]. Written by Fyodor Dostoyevsky; translated by Liu Fengqi. Shijiazhuang : Hebei Education Press, 2010. P. 101.

11. Циганок І. Б. Концептуалізація фітонімів в українській фразеології. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Філологія. Журналістика*. 2023. Т. 34 (73). № 2. Ч. 1. С. 40–44.
12. Чан Тхі Суєн. Фразеологізми з компонентом «око/очі» у слов'янських і в'єтнамській мовах як засіб вираження невербальної поведінки людини. *Мова : наук.-теор. часопис з мовознавства*. 2024. № 41. С. 47–53.

References

1. Arefieva, N. G. (2018), *Russian and Ukrainian Phraseological Dictionary [Rosyis'ko-ukrayins'kyi frazeolohichnyi slovnyk kul'turnykh symboliv]*, Odesa I. I. Mechnikov National University, Odesa, 120 p.
2. Wang, B. (2022), “Metaphorical models of the formation of phraseological units with letter components”, *Mova / Language* [“Metaforicheskie modeli obrazovaniya frazeologicheskikh edinit s bukvennymi komponentami”, *Mova*], Odesa I. I. Mechnikov National University, Astroprint, Odesa, Vol. 38, pp. 55–63.
3. Vlahov, S., Florin, S. (1980), *Untranslatability in Translation [Neperevodimoe v perevode]*, Mezhdunarodnyie otnosheniya publishing house, Moscow, 342 p.
4. Danylenko, Yu. (2023), “Phraseological units with a numerical component *hundred* in Ukrainian and Chinese”, *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philology* [“Frazеolohizmy iz chyslovym komponentom sto v ukrainskii i kytaiskii movakh”, *Visnyk Harkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina, Filolohiia*], Vol. 93, pp. 64–69.
5. Diadechko, L., Wang, B. (2023), “Linguocreative techniques of the formation of Russian phraseological units with letter names”, *International Humanitarian University Herald. Philology* [“Linhvokreatyvni tekhniki utvorennia rosiyskykh frazeolohizmiv z bukvenym komponentom”, *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Filolohiia*], No. 63, pp. 48–52.
6. Diadechko, L., Wang, B. (2023), *A multilingual educational dictionary of phraseology with an archaic Cyrillic component [Bahatomovnyi navchalnyi slovnyk frazeolohizmiv z arkhainym kyrylychnym komponentom]*, Educational and Research Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 57 p.
7. Zymomria, I. (2023), “English and Ukrainian zoophrase nomination”, *Scientific Bulletin of Uzhhorod University, Series Philology* [“Anhliiska ta ukrainska zoofrazemna nominatsiia”, *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, Filolohiia*], Issue 2 (50), pp. 187–193.
8. Peresada, Ye. (2023), “Actualization of Latin letters as part of the idiomatic expressions of German language”, *International Humanitarian University Herald. Philology* [“Aktualizatsiia liter latynytisi u skladi ustalenykh vyraziv nimetskoi movy”, *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu, Filolohiia*], No. 62, Vol. 1, pp. 113–117.
9. Sobol, L. (2012), “Letter names in Ukrainian sayings and proverbs: semantics and pragmatics”, *Volyn philological : text and context* [“Nazvy liter u skladi paremyi ukrayinskoï movy : semantyka ta prahmatyka, *Volyn filolohichna : tekst i kontekst*], Lutsk, Issue 14, pp. 225–235.
10. Stepanov, Ie. M., Wang, Zh. (2024), “Strategies for translating culturally loaded information from Chinese in the context of the use of artificial intelligence (based on the translation of Yu Hua's novel “To live” / «活着»”, *Mova / Language* [“Stratehiia perekladu z kytaiskoi movy kulturno navantazhenoi informatsii v umovakh vykorystannia shuchnoho intelektu (na material perekladu romanu Yui Khua «Zhyty» / «活着»”, *Mova*], Odesa I. I. Mechnikov National University, Astroprint, Odesa, Vol. 42, pp. 21–28.
11. Tsyganok, I. B. (2023), “Conceptualization of phytonyms in Ukrainian phraseology”, *Scientific Notes of the V. I. Vernadsky TNU, Philology and Journalism Series* [“Kontseptualizatsiia fitonimiv v ukrayinskii frazeolohii, *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho, Filolohiia, Zhurnalistyka*], Kyiv, Vol. 34 (73), No. 2, Part 1, pp. 40–44.
12. Trần Thị Xuyên (2024), “Phraseological units with the component “eye/eyes” in Slavic and Vietnamese languages as a means of expressing non-verbal person's behavior”, *Mova / Language* [“Frazеolohizmy z komponentom «oko/ochi» u slovianskykh ta vietnamskyi movakh yak zasib vyrazhennia neverbalnoi povedinky liudyny”, *Mova*], Odesa I. I. Mechnikov National University, Astroprint, Odesa, Vol. 41, pp. 47–53.

Liudmyla P. DIADECHKO,

Grand Ph.D. in Philological Sciences, professor of the Department of East Slavic Philology and Information and Applied Studies, Educational and Research Institute of Philology of Kyiv National Taras Shevchenko University; 14, Shevchenko Blvd., Kyiv, 01033, Ukraine; e-mail: eptonim@ukr.net; tel.: +38(044)2392430; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7638-7163>.

Bingji WANG,

Doctoral student of Department of East Slavic Philology and Information and Applied Studies, Educational and Research Institute of Philology of Kyiv National Taras Shevchenko University (2020–2023); 14, Shevchenko Blvd., Kyiv, 01033, Ukraine; tel.: +380637529500; e-mail: wangbj2013@foxmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3981-4098>.

THE FIGURATIVENESS OF EAST SLAVIC LETTER PHRASEOLOGY IN LINGUISTIC, CULTURAL AND TRANSLATION ASPECTS

Summary. The *purpose* of this study is to compare the original and the resulting from intertranslation and translation into Chinese figurative basis of East Slavic phraseological units with components — letter names. The *object* of the analysis is the lettered established phrases used in Ukrainian, Russian or Belarusian fiction texts available in Internet and their East Slavic and Chinese equivalents. The *subject* of the study is translation strategies for the figurativeness of phraseological units in translations into genetically related and culturally and historically close languages, on the one hand, and genetically and culturally distant languages, on the other. The study uses both general scientific *methods* and purely

linguistic ones within the framework of linguocultural and translation studies: analysis, synthesis, descriptive, comparative and contrastive methods, methods of dictionary definitions, translation analysis and surveys. The *field of application* of the study lies in the possibility of using its results in further scientific research in linguocultural studies, translation theory and practice, including machine and corpus linguistics, lexicography, and metaphor theory. The *result* of the comparative analysis of intertranslations of culturally conditioned East Slavic letter phraseology and translations of these units into Chinese are the *conclusions* that: 1) the possibility of literal translation without loss of imagery of the analyzed group's expression from one East Slavic language into another in the absence of a direct equivalent; 2) the limited use of the written-graphic code in Chinese translations even of those letter phrases that include the hyperonym BUKVA (LETTER); 3) the need to switch to a different (most often somatic) code in translations of Chinese units named after a particular letter; 4) the expediency of reproducing the graphic representation of a letter in a Chinese text in some cases.

Key words: East Slavic languages, the Chinese language, phraseology, writing system, metaphor, linguocultural studies, translation studies, intercultural communication, letter.

Статтю отримано 11.04.2025 р.